

- eruit komen. Kijk ter inspiratie ook eens naar het SLO-werkvormenboek (Flokstra, 2006).
2. Bepaal voor jezelf op welk niveau van SAMR je wilt opereren. Hoe hangt dat samen met jouw visie op het vak?
 3. In welke van de 21e-eeuwse vaardigheden zou ons vak een rol kunnen spelen? En hoe?
 4. Lees je in in de 21e-eeuwse vaardigheden; de site van het SLO is daar goed genoeg voor (<https://slo.nl/>). Bedenk nu welke van deze vaardigheden ook bij ons mooie vak aan bod komen. Schrijf op aan welke vaardigheden wij kunnen meehelpen. Schrijf nu op welk lesonderdelen en welke producten concreet per vaardigheid iets bijdragen en hoe.

Inspiratieplekken

Wil je meer doen met ICT in je lessen en zoek je inspiratie, kijk dan eens op onderstaande websites.

<http://www.reisgidsdigitaalleermateriaal.org/>

<http://ict-idee.blogspot.com/>

Literatuur en bronnen

Flokstra, J. H. (2006). *Activerende werkvormen: Voortgezet onderwijs*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling (SLO).

H. L. (2017, 30 oktober) SAMR model: A practical guide for EdTech integration [Blog post]. Geraadpleegd van <https://www.schoology.com/blog/samr-model-practical-guide-edtech-integration>

Kennisnet. (z.d.). *Docenthandleiding vo: Les over virtual reality voor de onderbouw van het vo*. Geraadpleegd van https://www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/digitale_vaardigheden/21e-eeuwse_vaardigheden/bijlagen/Virtual_reality_in_de_klas_-_docenthandleiding_vo.pdf

Over TPACK. (z.d.). *TPACK: integratie van ict in het onderwijs*. Geraadpleegd van <http://www.tpack.nl/over-tpack.html>

Tpack.org. (2012). *The TPACK Image* [Afbeelding]. (z.d.). Geraadpleegd van <http://tpack.org/>

Van Swetselaar, R. & Visser, T. (2011). *Leerlingcompetenties Godsdienst/Levensbeschouwing* (Handreiking). Verus. Geraadpleegd van <https://www.verus.nl/aanbod/producten/leerlingcompetenties-godsdienstlevensbeschouwing>

Zelf aan de slag. (z.d.). Geraadpleegd van <http://www.tpack.nl/zelf-aan-de-slag.html>

34. Beelddidactiek: over het gebruik van religieuze beelden als bron

Joël Valk

Leerdoelen

- De lezer kent en begrijpt de rol en functie van beelden binnen religie;
- De lezer weet welke verschillende mogelijkheden er zijn om deze beelden als bron in de les te gebruiken;
- De lezer weet hoe een religieus beeld te 'lezen' is en kan dit aan leerlingen overdragen.

1. Theoretische verkenningen en visie op het vak

In 2015 verschenen onder de titel *De kleren van Adam en Eva. Het belang van kunst in een theologieopleiding* (Booij, 2015) de resultaten van een onderzoek van Harbert Booij, opleidingsdocent aan de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van de Christelijke Hogeschool Windesheim. Windesheimlectoren André Mulder en Jeroen Lutters en toenmalig studieleider theologie Peter de Haan waren benieuwd of kunst een vernieuwende injectie kon betekenen voor de opleiding Theologie en Levensbeschouwing, met name in didactisch opzicht.

Booij interviewde drie willekeurige docenten om een verdiepend beeld te krijgen van wat kunst en verbeelding voor een theologieopleiding betekenen, welke vakdidactische vaardigheden toegepast konden worden, en hoe dit in colleges, opdrachten en stagetaken naar voren kwam. Alle drie de docenten streefden ernaar om kunst in hun lessen te gebruiken, en deden dit meestal als middel om studenten op een andere manier naar iets te laten kijken, hen iets te laten ervaren, of iets duidelijk te maken. Dit gebeurde eigenlijk alleen maar met westerse beeldende kunst en de mate waarin dat gebeurde, hing vooral af van de eigen affiniteit van de docenten met kunst. Alle drie gaven ze toe dat als ze kunst als bron in wilden zetten, ze daar eerst studie van moesten maken, omdat het hen aan kennis van de symbolische beeldtaal van dit soort kunstwerken ontbrak.

De studie hiervan was ook moeilijk, omdat er eigenlijk geen Nederlandse vakliteratuur over het gebruik van (religieuze) beelden in een opleiding voor docenten godsdienst en levensbeschouwing (G/L) voorhanden is. De geïnterviewde docenten ervoeren

dit duidelijk als een gemis, niet in de laatste plaats vanwege de “systematische inzet van beeld bij levensbeschouwelijke leerprocessen voor kennisverwerving en kennisverwerking” die volgens de *Kennisbasis docent godsdienst en levensbeschouwing bachelor* wel van afgestudeerde bachelorstudenten verwacht mag worden (Krol, Bakker, Wild, Zengerink, & Berg, 2009/2012, p. 20).¹

Sinds 2015 is er niet veel veranderd. De laatste uitgebreide aandacht voor beelddidactiek in het G/L onderwijs in het Nederlandse taalgebied stamt uit de jaren 90 van de twintigste eeuw (Bulckens, 1997, pp. 265-302).² De laatste hoofdstukken in het onderzoek van Booij, een reflectie op de bestaande situatie en een slotessay met als titel ‘Kunst in kerk, theologieopleiding en westerse samenleving’ voegen helaas ook niet veel toe, omdat Booij vooral een historische beschouwing geeft over de rol van kunst binnen de bijbel, het christendom en de theologie. Booij schetst daarbij wel wat er nodig is ‘om kunst weer op de kaart te krijgen binnen de theologie’ en waarom dat nodig is, maar geeft geen praktische uitwerking van de vraag hoe dat dan zou kunnen gebeuren.

In deze slotbeschouwing concludeert hij wel dat het belang van kunst op een theologieopleiding zo doorslaggevend is dat het een algemeen aandachtspunt zou moeten zijn. “Niet alleen westerse kunst is van belang. Ook kennis van kunst en architectuur uit de islam is tegenwoordig actueel, en ook die van het hindoeïsme en het boeddhisme. Dat geldt zeker ook voor wie godsdienstles gaat geven.” (Booij, 2015, p. 89) In de praktijk van alledag is dat ook echt nodig. Want leerlingen zien in veel lesmethodes allerlei afbeeldingen van deze kunst opduiken, maar vaak alleen als ‘plaatje bij een praatje’ (Lier, 1993; Michielsen, 2005; Hayward, 2014; Valk, 2018). Willen leerlingen echt begrijpen waar het daar dan om gaat, dan is beelddidactiek essentieel. Afbeeldingen kunnen, mits goed gebruikt en geïntegreerd binnen het lesmateriaal, het leren goed ondersteunen en verbeteren, maar worden vaak nog niet zo ingezet (Mayer, 2009; Behmke, 2018; Fuchs & Henne, 2018). Hier is de rol van de goed geïnformeerde docent dus heel belangrijk.

¹ In de kennisbasis docent godsdienst en levensbeschouwing - master wordt bij kennisdomein 4: Esthetiek zelfs aangegeven: “De student heeft op gevorderd niveau inzicht in de historische en actuele betekenis van kunst en cultuur in relatie tot religie.” En deze aandacht breidt zich in de vernieuwde kennisbasissen (ingangsdatum studiejaar 2018-2019) zelfs uit.

² In het Duitse taalgebied zijn er niet lang geleden twee handboeken beelddidactiek en religieonderwijs verschenen, maar deze zijn eenzijdig gericht op de westerse kunstgeschiedenis, de beeldcultuur van het christendom dus. Ze gaan wel in op het goed kunnen waarnemen en (theologisch) interpreteren van deze kunst (Burrichter & Gärtner, 2014; Gärtner & Brenne, 2015).

2. Vakdidactische uitwerking

Vanuit de grote aandacht voor hermeneutiek binnen het vak theologie wordt er naast het gebruik van beelden om ‘anders te leren kijken’ (zie ook het hoofdstuk over esthetisch leren) bij beelddidactiek vaak gedacht aan het leren duiden en betekenis geven aan een beeld. Beelddidactiek voor het Nederlandse middelbare schoolvak G/L zou echter meer moeten omvatten dan alleen maar aandacht voor de (symbolische) betekenis van de voorstelling. Binnen G/L komen allerlei verschillende religies en ook levensbeschouwingen aan bod. En bij beelden binnen religies speelt veel meer dan alleen het visuele en communicatieve aspect een rol.

Religieuze beelden³ zijn er niet alleen maar om naar te kijken, ze worden gebruikt binnen de cultus: er vinden ook allerlei handelingen bij en met deze voorwerpen plaats. Een paar voorbeelden uit mijn eigen rooms-katholieke traditie geven de diversiteit hiervan aan: de luiken van altaarretabels worden in de veertigdagentijd gesloten en met Pasen weer geopend, vanaf Palmzondag worden er buxustakjes achter crucifixen gestoken, in de Goede Week worden er over de belangrijke beelden en crucifixen in de kerk paarse doeken gedrapeerd, door het hele jaar heen worden er (kunst)bloemen voor beelden neergezet, worden er kaarsen voor gebrand en worden ze aangeraakt, gekust, aangekleed, bewierookt en rondgedragen in processies.

In dit hoofdstuk geef ik, vanwege het gebrek aan actuele Nederlandstalige vakliteratuur die specifiek op beelddidactiek ingaat, vooral aan hoe je te werk kunt gaan om als G/L docent religieuze beelden als bron in je lessen te gebruiken. Ik doe dat met een methode die bestaat uit vier verschillende onderdelen. Deze onderdelen kunnen op zich staan, maar ze kunnen ook goed met elkaar worden gecombineerd en zo leiden tot een complete lessenserie. Hierbij zijn er verschillende mogelijkheden om aan te sluiten bij andere belangrijke onderdelen van het vak. Ik begin daarbij bij het beeld en niet bij een religieus, theologisch of didactisch concept. De vier verschillende onderdelen zijn de volgende:

1. de productie van een religieus beeld: hoe komt het tot stand?
2. het onderwerp van een dit beeld: wat stelt het precies voor?
3. het gebruik van dit beeld: wat doen gelovigen ermee?
4. de receptie binnen de beeldcultuur van vandaag: nieuw leven voor oude beelden?

³ Het woord ‘beelden’ wordt in deze tekst gebruikt voor zowel standbeelden (driedimensionaal) als afbeeldingen (tweedimensionaal).

Ter illustratie van deze methode doorloop ik deze methode aan de hand van een icoon, *Onze Lieve Vrouw van Częstochowa*, ook wel bekend als de *Zwarte Madonna van Częstochowa* (te zien op afbeelding 1). Deze oorspronkelijk uit de achtste eeuw of eerder afkomstige Byzantijnse icoon is na vele omzwervingen via Italië in Polen terechtgekomen en heeft na overschilderingen in de veertiende en vijftiende eeuw een meer westers aanzicht gekregen. In het rooms-katholieke Polen waar ze als wonderdadige icoon wordt vereerd, is ze de belangrijkste Maria-afbeelding (Maniura, 2004; Hamling, 2017).

Iconen zijn weliswaar onderdeel van de christelijke traditie, maar zijn als religieus object binnen de Oosters orthodoxe kerk te vergelijken met het evangelie, als “tastbare openbaring van God” (Zoetmulder, 2010, p. 10). Het zichtbare en tastbare contact met het bovennatuurlijke dat bij iconen zo’n grote rol speelt, maakt dat wat ik hier in de verschillende onderdelen over iconen zeg, gemakkelijk verbonden kan worden met beelden uit andere religieuze tradities. De methodische aanpak die ik hier schets, is dus ook gemakkelijk toe te passen op bijvoorbeeld hindoeïstische godenbeelden.

Afbeelding 1: Onze lieve vrouw van Częstochowa, de oorspronkelijke Moeder Gods (Theotokos) icoon, type Hodigitria, gereinigd, in het Jasna Góra klooster in Częstochowa, Polen. De uit oudere perioden stammende verflagen zijn geheel verdwenen, de huidige stammen uit de veertiende of vijftiende eeuw. Het is onduidelijk waardoor de donkere kleur op de gezichten (verantwoordelijk voor de naam ‘Zwarte Madonna’) is ontstaan.

2.1 De productie van een religieus beeld: hoe komt het tot stand?

Religieuze beelden zijn er niet zomaar. Ze worden vaak in opdracht, onder specifieke omstandigheden en onder invloed van bepaalde regels en gebruiken gemaakt. Als kunst is het vooral dienende kunst. Stilistische aspecten worden zeker herkend en gewaardeerd, maar eerst en bovenal is het gemaakt ten behoeve van de cultus. Dit geldt voor godenbeelden binnen oosterse godsdiensten (Velde, 2014), maar bijvoorbeeld ook voor iconen. Iconen zijn nageschilderde prototypen, die voor gelovigen een goddelijke herkomst hebben. Zo zijn er bijvoorbeeld de ‘niet door mensenhanden gemaakte’ afbeeldingen van Christus, die teruggaan op de overlevering van de afdruk van het gezicht van Christus in een stoffen doek en de afbeeldingen van de Moeder Gods die teruggaan op de overlevering dat de evangelist Lukas een aantal portretten van Maria geschilderd heeft (Carr, 2004; Onasch & Schnieper, 2005). Dit gegeven bepaalt heel sterk de manier waarop iconen tot stand komen. Er zijn daarom duidelijke en strikte regels met betrekking tot het religieuze leven van de schilder, het materiaalgebruik en de manier van afbeelden (Hart, 2016).

Dan is er ook nog de algemeen menselijke notie dat het heilige moet worden versierd. Het materiaal dat gebruikt wordt, hangt meestal samen met de functie. Hoe belangrijker de functie, hoe kostbaarder het materiaal. Dit gebeurt ook binnen het jodendom, christendom en de islam: evangelieboeken en bijbels hebben door de eeuwen heen de prachtigste omslagen en illustraties gekregen, net als de Hagada, of de gekalligrafeerde namen van Allah en Mohammed. Woord wordt zo automatisch beeld. Ook al zijn deze beelden dus primair bedoeld ten behoeve van de cultus, en zijn ze alleen maar vanwege hun heilige aard zo mooi gemaakt, in de loop der eeuwen zijn veel van deze beelden terecht gekomen in privécollecties en musea omdat hun esthetische schoonheid en waarde herkend en gewaardeerd werd, meer nog dan hun oorspronkelijke bedoeling. En zo worden de makers van wie we de namen kennen, zoals iconenschilder Andrej Roeblov geëerd als de grootste kunstenaars van hun tijd.

De naam van de kunstenaar die de *Zwarte Madonna van Częstochowa* heeft geschilderd kennen we niet. Maar de overlevering vertelt dat dit een van de door de evangelist Lucas zelf geschilderde Maria-voorstellingen is (Onasch & Schnieper, 2005). De beschouwer staat hier dus oog in oog met de heilige Maria en Christus zelf, al is het geen portret. De legende wil dus dat hier niet alleen de manier van afbeelden, de zogenaamde ‘Hodigitria’ (zie voor een uitleg de volgende stap), teruggaat op de evangelist Lucas, maar de icoon zelf. En als het de evangelist Lucas zelf is geweest die voor deze manier van afbeelden, deze houding van Maria en het kind Jezus, heeft

gekozen, dan heeft dat ook gevolgen voor latere afbeeldingen, zowel voor de pose als voor het materiaal, dat als het ware het goddelijke moet belichamen. Een voorbeeld hiervan is te zien op afbeelding 2, een hedendaagse Hodigitria icoon, geschilderd door Valentin Streltsov. Hiervoor is één bepaald en strikt beeldschema gaan gelden, dat teruggaat op een authentiek oerbeeld. Wie afbeelding 1 en 2 met elkaar vergelijkt, ziet dan ook weinig verschil in houding – ook al zit er meer dan duizend jaar tussen de twee iconen.

Dit eerste onderdeel biedt een uitstekende mogelijkheid om creatieve elementen in het leerproces in te brengen, door leerlingen zelf beelden (na) te laten maken. Daarbij kunnen allerlei thema's en vragen worden behandeld met betrekking tot echt/onecht, vluchtig/authentiek, natuurlijk/bovennatuurlijk, mooi/lelijk, schepping en kopie, etc.

Afbeelding 2: Moeder Gods icoon (Theotokos, Hodigitria type), Valentin Streltsov, eind 20e, begin 21e eeuw.

2.2 Het onderwerp: wat stelt het precies voor?

Omdat religieuze kunst communiceert over het 'hogere' is er veel symboliek in verwerkt. Het goed kunnen waarnemen en 'lezen' van symbolisch geladen beelden, en deze kunnen verbinden met religieuze begrippen en concepten kunnen daarom wel als een hermeneutische basisvaardigheden binnen het vak G/L gezien worden.

Het is daarom vreemd dat hier binnen het vakonderwijs nauwelijks aandacht voor is. Binnen de kunstgeschiedenis is die aandacht er wel en gebruikt men sinds jaar en dag de iconografische⁴ methode (Straten, 2015) voor een goede duiding van symbolisch geladen kunstwerken. In vier zorgvuldige stappen wordt toegewerkt naar het betekenis geven aan een kunstwerk, zoals een religieus beeld.

De eerste stap is de *beschrijving van wat er op het beeld te zien is*. Dit betekent dat je heel precies moet kijken en elke vorm van interpretatie achterwege moet laten. Goed leren kijken begint met negeren (Zeil, 2018).

De tweede stap is het *vaststellen van het onderwerp*. Zo kunnen er voor dezelfde onderwerpen bepaalde 'beeldtradities' (gelijksoortige manieren van afbeelden van bepaalde onderwerpen) ontstaan. In deze stap moet het ook mogelijk zijn om bepaalde figuren te identificeren. Op basis van deze identificatie kun je dan gemakkelijker het onderwerp vaststellen. Dit kan vaak op basis van de door de kunstenaar gebruikte attributen en symbolen. Een iconografisch handboek (zoals Hall, 1993) waarin deze symbolen vermeld staan, is hierbij essentieel. Daarnaast is in de laatste jaren gelukkig veel meer aandacht gekomen voor het interpreteren van allerlei andere beeldtaal (Schasfoort, 2007; Broek, Koetsenruijter, Jong & Smit, 2016).

Bij de derde stap gaat het pas om de vraag *wat de bedoeling van de kunstenaar is*. Het is in deze stap belangrijk om kennis te hebben van de symbolische waarden die een voorwerp, een situatie of een bepaalde handeling kunnen hebben en kunstwerken met elkaar te vergelijken.

De icoon van afbeelding 1 beeldt Maria en het kind Jezus af en is om precies te zijn precies te zijn een zogenaamde Theotokos, of 'Moeder Gods' icoon. Deze eretitel voor Maria, die de bedoeling heeft om duidelijk te maken dat Jezus zowel God als mens kan zijn, gaat terug op het concilie van Efese in 431. De houding van de rechterhand van Maria, wijzend naar Christus, is hier essentieel als symbolisch element. De naam voor dit type icoon is Hodigitria, 'zij die de weg wijst'. Andere belangrijke symbolische elementen zijn de zegenende rechterhand van Christus, het boek (oorspronkelijk een boekrol) in zijn linkerhand, en de ronde schijf (de nimbus, of

⁴ Het woord iconografisch kan in dit hoofdstuk verwarring scheppen. Hier gaat het om het vakgebied van de iconografie binnen de kunstgeschiedenis die vooral ingaat op de betekenis van kunstwerken. Een iconograaf is dan de beoefenaar van dat vakgebied. Binnen de iconentraditie wordt met een iconograaf echter een iconenschilder ('iconenschrijver') bedoeld.

aureool) achter het hoofd van Jezus en Maria. Niet alleen in het christendom hebben de verschillende houdingen van handen overigens een symbolische waarde. In het boeddhisme bijvoorbeeld spelen bij de beelden van de Boeddha de zogenaamde ‘mudra’s’ een grote rol (Saunders, 1985).

Dit tweede onderdeel vraagt wellicht wat studie, zeker als het gaat om beelden uit bijvoorbeeld oosterse religies, maar is natuurlijk heel goed te gebruiken om leerlingen religieuze bronnen (anders dan teksten) te leren bekijken, waarderen en interpreteren. Belangrijke basiskijkvragen zijn dan: Wat zie ik? Wat doet het met mij? Wat zou het kunnen betekenen? De iconografische methode is heel goed te benaderen als het ontcijferen van een bepaalde code en het oplossen van een mysterie. Goede en relevante afbeeldingen, plus een goede uitleg zijn op tal van museumwebsites te vinden.⁵

2.3 Het gebruik van deze religieuze beelden: wat doen gelovigen ermee?

Religieuze beelden hebben vaak meer dan één functie. Zo kunnen ze gemaakt zijn om te onderwijzen, om het goddelijke te eren, of om de gelovigen of vereerders in een bepaalde stemming of in contact met het goddelijke te brengen. Vaak vallen deze functies samen: de beelden zijn dan boven alles sacraal. Beelden staan dan niet meer op zich, zoals in een museum, maar er gebeurt van alles mee, zoals ik eerder al beschreef over de rooms katholieke traditie. Maar ook het eenvoudigweg *zien* van de godenbeelden in de zogenaamde ‘darshana’ binnen het hindoeïsme hoort tot religieus gedrag rondom beelden (Eck, 1998; Velde, 2014).

Tegelijk zijn er binnen allerlei religieuze tradities ook beeldvijandige bewegingen merkbaar. Niet alleen binnen het jodendom, christendom en de islam zijn er vanwege de angst voor afgoderij door de geschiedenis heen vele beeldenbrekers geweest; ze komen ook voor binnen allerlei andere godsdiensten (Morgan, 2008). De typische krassen op het gezicht van de *Onze lieve vrouw van Czestochowa* icoon (zie afbeelding 1) worden wel vaker toegeschreven aan de iconoclastische beweging van de Hussieten in de vijftiende eeuw (Maniura, 2004).

⁵ Zoals op <https://collectie.wereldculturen.nl/>, <https://www.rijksmuseum.nl/>, <http://adlib.catharijneconvent.nl/ais54>, of <https://www.religiousmatters.nl>. Op de website <https://beeldkraken.nl> is op basis van de Atlas Van Stolk een online beelddidactiek voor het geschiedenisonderwijs te vinden, die heel bruikbaar oefenmateriaal voor het kijken naar beeldbronnen biedt.

Voor een icoon ook daadwerkelijk een plaats krijgt in een oosters-orthodoxe kerk wordt deze in een liturgische viering door een priester gewijd (Onasch & Schnieper, 2005). Deze gewijde iconen worden vanaf dat moment ook vereerd. “Een icoon is in de Byzantijnse traditie eigenlijk een sacrament. In de icoon komt Christus ons tegemoet en krijgen we de mogelijkheid om door middel van ons oog met Christus in contact te komen. Orthodoxe christenen doen dat zelfs ook met hun lippen, doordat ze de icoon kussen: ‘Heer laat mij u aanraken’. Deze symbolische praktijk wordt verdedigd door te wijzen op het grote mysterie van Gods menswording, waardoor God zichtbaar en tastbaar onder ons aanwezig is gekomen, niet enkel voor drieëndertig aardse levensjaren, maar voor altijd. God heeft ons in de mens Jezus Christus zijn icoon geschonken, ook letterlijk: iconen ziet men als een geschenk van God en door middel van de icoon kijkt Christus ons zelf aan. Daarnaast zijn in de iconen engelen en heiligen, waaronder de Moeder Gods, voor de gelovigen werkelijk, zichtbaar en tastbaar aanwezig.” (Brenninkmeijer e.a., 2011, p. 6)

Iconen worden dus vereerd door ze te kussen (nadat gelovigen zich bekruid hebben), ze worden bewierookt, er worden kaarsen voor gebrand en wanneer er gebeden wordt, wordt de bidrichting bepaald door de plaats waar de icoon staat of hangt. In het geval van de *Onze lieve Vrouw van Czestochowa* icoon (zie afbeelding 4) is er een heel specifieke verering zichtbaar: 1) Door de *aankleding* met een versierd gewaad. Er zijn in totaal negen van dit soort gewaden, de oudste stamt uit de zeventiende eeuw, de jongste uit 2010. 2) Door het *iconenbeslag*, een zogenaamde ‘oklad’, die als lijst voor de icoon is geplaatst. 3) Door met edelstenen versierde kronen. Sinds 1717 hebben er verschillende van dit soort *kroningen* plaatsgevonden (Cudowny obraz matki bozej, sd).

Religieus menselijk gedrag is natuurlijk een van de hoofdthema’s binnen het vak G/L. Dit onderdeel biedt een prachtige visuele aanvulling voor dat thema. Daarnaast kan bij dit onderdeel heel goed aangesloten worden op de actualiteit, niet alleen omdat bij bijvoorbeeld religieuze feestelijkheden tal van fotoseries voor bijvoorbeeld kranten gemaakt worden, maar ook vanwege allerlei religieuze gevoeligheden die er zijn rondom het gebruik van beelden. Wanneer is iets als verering, afgoderij of misschien juist als godslastering op te vatten?

Afbeelding 3: De zogenaamde 'Robijnen Jurk', gemaakt ter verering van de icoon van de Zwarte Madonna van Częstochowa, en rijk versierd met juwelen.

Afbeelding 4: De Zwarte Madonna van Częstochowa in de staat waarin het in het klooster in Jasna Góra vereerd wordt. De icoon is aangekleed met de Robijnen Jurk. Voor de aangeklede icoon is een iconenbeslag (oklad) geplaatst. Op deze oklad is boven de hoofden van Maria en Jezus een met edelstenen versierde kroon geplaatst.

2.4 De receptie binnen de beeldcultuur van vandaag: nieuw leven voor oude beelden?

Waar beelden zijn worden er kopieën van gemaakt. Dat geldt voor de iconen met hun specifieke beeldschema's net zo goed als voor andere beelden, zoals het *Laatste Avondmaal* van Leonardo da Vinci. Soms vormen zich ook nieuwe beelden uit deze beeldtradities, zoals te zien is op afbeelding 5, een latere, mogelijk achttiende-eeuwse kopie van de *Zwarte Madonna van Częstochowa*.⁶ Op deze afbeelding zijn de jurk, de oklad en de kronen, ondersteund door engelenfiguren een integraal onderdeel geworden van de afbeelding. Daarnaast is de kleur van de gezichten nu zo gemaakt, alsof dat ook echt de huidskleur van Maria en Christus is.

Afbeelding 5: Latere kopie van de Zwarte Madonna van Częstochowa.

Beelden worden gekopieerd en bewerkt. Van de *Zwarte Madonna van Częstochowa* zijn in de loop der tijd enorm veel verschillende kopieën gemaakt. Dit is een doorgaand proces en zo komen eeuwenoude beelden – in een soms totaal andere context – in de hedendaagse beeldcultuur terecht. Van moderne beeldende kunst, films, strips, computergames, tot tatoeages. Van voetballers, film- en popsterren zien we steeds vaker een getatoeëerd lichaamsdeel voorbijkomen. Niet zelden zijn dit religieuze voorstellingen, die gekopieerd zijn van oudere modellen.⁷

⁶ Deze afbeelding is gebruikt in het artikel van Hamling (2017).

⁷ Zie bijvoorbeeld de website <https://www.tattoofilter.com/tattoos/religious-tattoos>.

En zo is de *Zwarte Madonna van Częstochowa* ook een voorstelling die in de hedendaagse beeldcultuur opduikt. Op 14 juni 2017 postte de op dat moment bestbetaalde hiphopster P. Diddy op zijn Instagram-, Twitter- en Facebook-accounts een foto van zijn getatoeëerde rug, met daarop een afbeelding van een zwarte Madonna. Zoals te zien is op afbeelding 6 gaat deze tatoeage duidelijk terug op de beeldtraditie van de *Zwarte Madonna van Częstochowa*. De afbeelding is echter ook duidelijk veranderd. Maria is hier echt een zwarte vrouw geworden. De grondbetekenis van de voorstelling is nog steeds dezelfde, Maria die wijst op haar zoon, de Verlosser. Maar andere betekenislagen zijn verdwenen (de icoon als ‘tastbare openbaring van God’), of juist toegevoegd: door van Maria een zwarte vrouw te maken is hier wellicht opnieuw sprake van een nieuwe inculturatie, of toe-eigening (‘Black pride’?), zoals de overschildering van de *Onze lieve vrouw van Częstochowa* dat eerder misschien ook al was.

De verbinding van het vak G/L met de leefwereld van een leerling is bij dit onderdeel gemakkelijker te maken dan bij de andere hier behandelde onderdelen. Er zijn honderd-en-een voorbeelden te geven waarin (oude) religieuze beelden een nieuw leven krijgen in de hedendaagse beeldcultuur. En zeker bij een kunstvorm als de tatoeage, een permanente afbeelding op je lichaam, wordt het lesonderwerp veel persoonlijker, en gaat het niet meer om de betekenis van het beeld op zich, maar de betekenis van het beeld voor een persoon. Waarom laat iemand een dergelijke afbeelding op zijn of haar lichaam zetten? Dit onderdeel leent zich echter niet alleen goed voor een onderwerp als betekenisgeving (of zingeving), maar ook voor een onderwerp als betekenisverandering en identiteit.

Afbeelding 6: Screenshot van een Instagram-post. Foto van de rug van hiphopster P. Diddy met daarop een tatoeage van Nikko Hurtado, naar de Zwarte Madonna van Częstochowa

3. Tot slot

In dit hoofdstuk is een vierledige methodische aanpak voor beelddidactiek in de lessen G/L uitgewerkt, aan de hand van de Poolse *Onze lieve Vrouw van Częstochowa* icoon. Deze vierledige aanpak toont aan dat het gebruik van religieuze afbeeldingen als bron niet problematisch hoeft te zijn als je als docent de symbolische lading van dergelijke afbeeldingen niet kunt duiden. Omdat dit echter wel een hermeneutische vaardigheid is die je van een docent G/L mag verwachten, is hier ook aandacht aan besteed, door de verschillende stappen van de iconografische methode te behandelen. Daarnaast is ingegaan op drie andere manieren om beelden als bron centraal te stellen. Deze manieren laten zien dat door uit te gaan van het beeld, hoe het tot stand komt, hoe mensen er vanuit hun religieuze overtuiging mee omgaan en hoe een dergelijk beeld door receptie in later tijden weer terugkeert, je het op steeds weer verschillende manieren hebt over betekenis. Een betekenis die ook steeds verandert. Aan het eind van elke stap is een aantal handreikingen (maar ook niet meer dan dat) gedaan voor in de lespraktijk van alledag. Zo geeft dit hoofdstuk in ieder geval op basaal niveau inzicht in de historische en actuele betekenis van beelden in relatie tot religie, zodat docenten G/L daarmee deze beelden niet alleen maar als middel, maar ook als bron systematisch kunnen inzetten bij levensbeschouwelijke leerprocessen voor kennisverwerving en kennisverwerking.

Literatuur en bronnen

- Andreassen, B.-O. & J. R. Lewis (Red.), *Textbook Gods. Genre, text and teaching religious studies* (pp. 134-156). Sheffield; Bristol: Equinox
- Behmke, Y. (2018). Textbook effects and efficacy. In E. Fuchs, & A. Bock (Red.), *The Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 383 - 398). New York: Palgrave; Macmillan.
- Booij, H. (2015). *De kleren van Adam en Eva. Het belang van kunst in een theologieopleiding*. Zwolle: Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken.
- Brenninkmeijer e.a., P. (2011). *Byzantijnse liturgie in de Rooms-Katholieke kerk van Nederland*. Landelijke Instelling Pokrof.
- Bulckens, J. (1997). *Godsdienstondericht op de secundaire school: Handboek voor godsdienstondericht. Deel 2: Voorbereiding, uitvoering, evaluatie*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Burrichter, R., & Gärtner, C. (2014). *Mit Bildern lernen: Eine Bilddaktik für den Religionsunterricht*. München: Kösel Verlag.
- Carr, A. W. (2004). Images: Expressions of Faith and Power. In H. C. Evans (Red.), *Byzantium. Faith and power (1261 - 1557)* (pp. 143 - 152). New York; New Haven and